

TERS DİZİM SÖZLÜKLERİNİN TÜRK DİLİ ÇALIŞMALARINDAKİ YERİ VE ÖNEMİ*

Bahri KUŞ*

Öz

Ters dizim; abece sırasından farklı olarak, kelimelerin son harflerinden başlamak üzere yeniden sıralanmasını ifade eden bir kavramdır. Farklı veya aynı görevdeki sesteş eklerin alt alta gelecek şekilde dizilmesi, sondan eklemeli olan Türkçenin dizim ve dizim ilişkisi açısından gramer özelliklerinin ortaya konulmasına imkân tanıdığı için son derece önemlidir. Bu yöntem önemli ölçüde zaman tasarrufu sağlaması yanında Türkçenin ekleme ile ilgili incelik ve kurallarının ayrıntılı olarak görülmesine, hangi eklerin ne tür kelimeler türettiği bilgisinin sağlanmasına ve bu bilgilerin denetlenmesine yardımcı olmaktadır. Birkaç çalışma dışında örneği bulunmayan ters dizim sözlükleri, kural dışı olduğu düşünülen örneklerin de bir arada görülmesini sağlayacağından yabancı dil olarak Türkçenin öğretilmesinde de yardımcı olacaktır.

Anahtar Sözcükler: Ters dizim, Türklük Bilgisi, sözlük, biçim birimi.

THE PLACE AND IMPORTANCE OF INVERTED SYNTAGMA GLOSSARIES IN TURKISH LANGUAGE STUDIES

Abstract

Unlike the order of “abecce”, inverted syntagma is a concept that states reordering the letters by beginning from the last letters. Ranking of homonym affixes, whose mission is the same or different, one under the other is very important because it makes grammatical characteristics presented in terms of Turkish’s indexical and syntagma relation which is an agglutinative language. Besides it provides time saving, this method helps to realize nuance and rules about addition of Turkish in detail, enable to know what kind of words are created by which affixes and evaluating this information. Inverted syntagma, whose examples are very few, is going to help to teach Turkish because it will make it possible to see the examples all together which are thought as irregular.

Keywords: Inverted syntagma, Turkishness research studies, dictionary, morpheme.

---

* Bu makale 26-27 Kasım 2014 tarihlerinde Sakarya’da düzenlenen Uluslararası Sözlük Bilimi Sempozyumunda sunulan bildirinin gözden geçirilmiş ve genişletilmiş hâlidir.

* Arş. Gör.; Sakarya Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, bahri_kus@hotmail.com.

1. Ters Dizim Nedir?

Ters dizim, abece sırasından farklı olarak kelimelerin son harflerinden başlamak üzere yeniden sıralanmasını ifade eden bir sözlükbilim¹ terimidir. Sözcükleri tersten yani Z'den A'ya doğru sıralamaktaki amaç, aynı harfle biten sözcüklere ulaşmaktır.

Hangi alan ya da türden olursa olsun ele alınan malzemenin ters dizimini ihtiva eden eserlere *ters dizim sözlüğü* adı verilebilir. Özellikle Türkiye'de yapılan çalışmalara bakıldığında bu türden eserlere verilen adlar birbirine yakın olsa da adlandırmalarda tam bir birlik bulunmamaktadır. Aksan (2007, s. 85) ve Zengin (2009, s. VII) *tersine sözlük*, Memoğlu (2006: 7) *ters sözlük* adlarını kullanırken Gemalmaz (Gemalmaz vd., 2004) ve Alyılmaz (2004) ise *ters dizim*² tabirini tercih etmişlerdir.

Bu dizim yöntemi sondan eklemeli bir dil olan Türkçe için oldukça kullanışlı ve uygulamaya dönük sonuçlar vermesi bakımından önemlidir.

2. Ters Dizim Sözlüklerinin Sözlük Türleri İçindeki Yeri

Ters dizim sözlüklerinin hazırlanış ve kullanılış esaslarının temeli, sözcüklerin sondan başa doğru abece sırasına göre sıralanmasına dayanır. Bu temel, sözcüklerin biçim özellikleri ile şekillenmiştir. Yani sözcüklerin anlam ya da görevleri/işlevleri birinci plânda değildir.

Ters dizimi yapılacak malzemenin seçilmesinde sınırlayıcı bir kural yoktur. Bu durumda söz gelimi sadece somut isimlerin ters dizimi yapılabileceği gibi yalnızca fiillerin de ters dizimi hazırlanabilir. Bunlardan başka Türkçenin herhangi bir tarihî devrindeki yazı dili malzemesi ya da değişik yörelerden derlenen ağız metinleri de ters dizim sözlüğü için bir bütüncü oluşturmaya yeterlidir. Konu ve malzeme seçiminin bu kadar esnek olması ters dizim sözlüklerinin dayandığı biçimsel temeli değiştirmez.

Sözlük türlerinin tasnifinde de ters dizim sözlüklerinin bu özellikleri ile kendisine yer bulması gerekmektedir.

Günümüze değin sözlükler birçok noktadan hareketle (ele aldıkları malzemenin türüne, amaçlarına, bir ya da birden fazla dille yazılmış olmalarına göre vb.) sınıflandırılmışlardır.

Nitelikleri bakımından çok çeşitlilik gösteren sözlükleri değişik açılardan öbeklendiren Doğan Aksan (2007, s. 75-76) ayrıntılı bir tasnif yapmıştır:

¹ Sözlükbilim teriminin sözlük hazırlayanlara (veya sözlük ticareti yapanlara) ya da bir bilim dalı olarak bu işle uğraşanlara matuf bir kavram olduğu konusunda farklı görüşler ileri sürülmüştür. Ayrıca bk. Boz, 2011, s. 9-14.

² Gemalmaz ve Alyılmaz'ın eserlerinin ana malzemesini müstakil birer sözlük (Türkçe Sözlük ve Drevnetyurkskiy Slovar) oluşturduğu için bu tabiri tercih ettikleri düşünülebilir.

1. Bir ya da birden çok dilin söz varlığını işleme bakımından:
  - a) Tekdilli sözlükler.
  - b) Çokdilli sözlükler.
2. Abece sırasının temel alınıp alınmamış olmasına göre:
  - a) Abecesel sözlükler.
  - b) Kavram (ya da kavram alanı) sözlükleri.
3. Ele alınan söz varlığının niteliğine göre:
  - a) Genel sözlükler (ortak dil, yazı dili sözlükleri, ansiklopedi sözlükler).
  - b) Lehçebilim sözlükleri.
  - c) Eşanlımlı, eşadlı, tersanlımlı öğeler sözlükleri.
  - ç) Yabancı öğeler sözlükleri.³
  - d) Tarihsel sözlükler.
  - e) Kökenbilgisi sözlükleri.
  - f) Uzmanlık alanı sözlükleri.
  - g) Argo sözlükleri.
  - h) Deyim ve atasözü sözlükleri.
  - ı) Anlatımbilim sözlükleri.
  - i) Sanatçı ve metin sözlükleri.
  - j) Yanlış yerleşmiş öge sözlükleri.
  - k) Tersine sözlükler ve başka sözlük türleri.⁴

Ahmet Kocaman sözlükbiliminde konu ve yöntemlerine göre yapılmış en yaygın kümelenmelerden biri olarak şu tasnifi verir:

- a) betimlemeli/kuralcı sözlükler
- b) eşzamanlı/artzamanlı sözlükler
- c) genel/teknik sözlükler
- d) genel kullanım/öğrenim amaçlı sözlükler
- e) tek dilli/iki ya da çok dilli sözlükler (Kocaman, 1998, s. 111)

Sözlükleri işledikleri ürünler, malzemenin kaydedildiği ortam ve yazılış biçimleri açısından sınıflandıran Nadir İlhan şu tasnife yer verir:

---

³ Dillerin başka dillerden aldığı kelimeleri ihtiva eden bu sözlüklerin dışında bu tasniflerde yer almayan bir dilin diğer dillere verdiği kelimeleri bir arada sunan verinti (ya da başka adlandırmalar ile) sözlükleri de mevcuttur. Ayrıca *bk.* Karaağaç, 2008.

⁴ Bu tasnifte yer alan sözlük türlerine verilen örnekler için *bk.* Ölker, 2011, s. 13-14.

- ❖ İşledikleri ürünler açısından sözlükler
  - Yazı dili sözlükleri
  - Ağız sözlükleri
- ❖ Malzemenin kaydedildiği ortam açısından sözlükler
  - Basılı / kitabi sözlükler
  - Elektronik sözlükler
- ❖ Yazılış biçimleri açısından sözlükler
  - Manzum sözlükler
  - Mensur sözlükler (İlhan, 2009, s. 538)

Ters dizim sözlüklerinin müstakil bir başlık olarak yer aldığı yegâne tasnif (belki diğerlerine göre daha ayrıntılı bir tasnif olması dolayısıyla) Aksan'a aittir. Fakat bu tasnifte *tersine sözlükler* adıyla anılan bu sözlük türü “*ele alınan söz varlığının niteliğine göre*” üst başlığının altında yer almaktadır. Oysa ters dizim sözlüklerinin malzemesini oluşturan söz varlığına ait nitelikler pek çok açıdan farklılıklar gösterebilir. Bu sözlük türünde ele alınan malzemenin şekil yönü ön plânda olduğuna göre ters dizim sözlükleri Aksan'ın tasnifindeki ikinci maddenin ilk bölümünü oluşturan “*abecesel sözlükler*” içerisinde değerlendirilebilir.

Ters dizim sözlüklerinin sözlük tasnifleri içindeki yeri, birden fazla değişkenin hesaba katılmasıyla farklı sonuçlar verebilir. Mesela bir ters dizim sözlüğü *yazı dili sözlüklerine*; bir diğeri de *ağız sözlüklerine* örnek olabilir. Çünkü bu tür sözlüklerde ters dizimi yapılmak istenen söz varlığını oluşturan âmiller arasından (konuşma dili, yazı dili, tarihî metinler veya müstakil sözlükler vb.) birini tercih etme durumu sadece araştırmanın amacına göre değişir. Kutadgu Bilig'e veya Erzurum İli Ağızlarına ait söz varlığının ters dizimini yapmak bu türden bir sözlük çalışmasında birbirinden çok farklı şeyler değildir. Yukarıda belirtildiği üzere farklılık sadece elde edilecek sonuçların değerlendirilmesindedir.

3. Ters Dizim Sözlüklerinin Hazırlanması

Kelimeleri son harflerine göre dizme prensibine bağlı olarak hazırlanan ters dizim sözlüklerinde -diğer sözlüklerde olduğu gibi- malzemeyi seçmek oldukça önemlidir. Hangi amaçla kullanılacağına bağlı olarak ters dizimi yapılacak malzeme/bütünce farklı kaynaklardan temin edilebilir. Bu bütünce herhangi bir sözlüğün kalıcı kavram işaretlerinden ya da günlük/haftalık yayın organlarından elde edilebilir. Söz gelimi konuşma ya da yazı dilinde en

sık/en az kullanılan kelimelerin ters dizim sözlüğü hazırlanmak isteniyorsa bu bütüncüyi ihtiva eden eser(ler) kullanılabilir.⁵

Ters dizim sözlüğü hazırlanırken kelime sıklıkları da belirlenmek isteniyorsa dikkat edilecek husus *büzülmedir*. Sıklık dizininde birden fazla kez yer alan kelimeler, ters dizimde bir kez yer alacaktır. Bu durumda sıklık oranları ters dizimdeki kelimeler vasıtasıyla belirlenemeyecektir.⁶

Türkçe Sözlük'ün de örnek olduğu semantik sözlükler dilin söz varlığını geniş ve tam olarak vermeyi amaç edinen sözlüklerdir. Kalıcı kavram işaretlerinin yazı ve konuşma dilindeki birkaç anlamını ve bazı gramer özelliklerini içerir. Ters dizim sözlüklerinde ise bu türden bilgiler -genel olarak- bulunmaz. Kesin bir kural olmamakla birlikte kelimeler sadece biçim özellikleriyle yer alırlar. Dolayısıyla çalışmanın amacına uygun olarak çeşitli bilgiler⁷ de eklenebilir (Süleymanoğlu, 2006, s. 13).

Ters dizim sözlüğü hazırlanırken ortaya konan amaç -mümkün olduğunca- söz varlığının bütünü ele almak ise atasözü ve deyim gibi kalıp ifadeler dizime alınmalı ve sesteş (homonim) kelimelerin dizimdeki yerleri muhafaza edilmelidir.

Ters dizim sözlükleri kelimelerin morfolojisi hakkında bilgi veren eserlerdir. Dizimdeki unsurlar müstakil birer kelimedenden başka kalıcı isim ya da fiil grubu da olabilir. Bu örneklerde kelime grupları son harflerine göre sınıflandırılırken grubun son unsuruna göre sıralama yapılmalıdır. Bu durumda grubu oluşturan kelimeler arasındaki boşluğun abece sırasına göre a'dan önce gelen bir harf gibi değerlendirilmesi gerekir.⁸

Ters dizim sözlüklerinin ana malzemesini oluşturan -dil birimi olarak- *sözcük* (Alm. *wort*, Fr. *mot*, İng. *word*) hakkında bugüne dek birçok tanım yapılmıştır.⁹ Sözcüğün dizisel ve dizimsel işlevlerini kapsayan bu yaklaşımlardan hareketle *sözcük* birimini, -ters dizim sözlüklerinde kavram işaretlerinin şekil yönleri ön plânda olduğuna göre- *başında ve sonunda boşluk bulunan ses/harf topluluğu* biçiminde tanımlamak yeterli olabilir.

Teknolojinin Türklük Bilgisi alanındaki kullanımı gün geçtikçe yaygınlaşmaktadır. Özellikle alfabe aktarımı ve dizin hazırlama yazılımları¹⁰ sık olarak kullanılmaktadır. Yukarıda

⁵ Ayrıca bk. Ölker, 2011; Göz, 2013.

⁶ Ayrıca bk. Süleymanoğlu, 2006, s. 17.

⁷ Madde başında yer alan sözcüklerin yapılarına ilişkin *basit, türemiş ve bileşik*; kökenlerine göre Türkçe, Arapça vs. gibi bilgiler de eklenebilir.

⁸ Ayrıca bk. Gemalmaz, 2004, s.III.

⁹ Ayrıca bk. Börekçi, 2009, s. 21.

¹⁰ Bu yazılımlardan bazıları şunlardır:

<http://www.mehmetkara.com/proje.html>, 11 Nisan 2015.

<http://www.isa-sari.com/gokturkce/>, 11 Nisan 2015.

anlatılan ters dizim işlemi de yine muhtelif yazılımlar¹¹ sayesinde rahatlıkla yapılabilmektedir. Seçilen malzemenin ilgili yazılıma *girdi* olarak işaretlenmesi bu işlem için yeterli olmaktadır. Ancak tarihî metin özelliği taşıyan dil yadigârlarına ait söz varlığının ters dizim sözlükleri oluşturulurken bazı sorunlar oluşabilir. Tarihî metinlerin Latin harflerine aktarımı sırasında kullanılan bazı özel işaretler ters dizim uygulaması yapan programlara tanıtılmamış olabilir. Bu bakımdan Türkoloji çevrelerince kabul görmüş yazı fontlarının mevcut programlara tanıtılması ve yeni hazırlanacak programların da buna göre düzenlenmesi sözü edilen sorunların çözümüne hizmet edecektir.

4. Ters Dizim Sözlüklerinin Tarihçesi

Bu alandaki çalışmaların ilk örnekleri 13. yüzyıla kadar gitmektedir. Klasik Arapçaya ait olan bu sözlüklerden başka kafiye esasına dayalı olarak 17. yüzyılda Avrupa'da çeşitli sözlükler hazırlanmıştır (Süleymanoğlu, 2006, s. 8).

Dilbilimsel amaçla hazırlanan ters dizim sözlüklerinin ortaya çıkması ise 19. yüzyılın sonları ve 20. yüzyılın başlarına denk gelir. Bu eserlerden yayımlananlar oldukça ilgi görmüşlerdir (Süleymanoğlu, 2006, s. 9).

Türkçe üzerine ters dizim sözlüğü hazırlamış olan Hans-Peter Vietze'nin (*vd.* Ludwig Zenker ve Ingrid Warnke, 1975) eserin önsözünde belirttiğine göre yayımlanmış ilk ters dizim sözlüğü H. Grasmann'ın 1873 yılında hazırladığı *Wörterbuch zur Rig-Veda* adlı eseridir.

20. yüzyılın başlarından ortalarına kadar hazırlanan ters dizim sözlükleri genellikle eski ya da ölü diller üzerine hazırlanan birer alfabetik dizinden ibarettir. Antik çağda bugünkü Trakya, Bulgaristan ve Kuzey Yunanistan'da yaşamış olan Trakların dili (1963), Hititçe, Eski Slavca, Eski Yunanca ve Eski Mısır dili dizini hazırlanan dillerdendir (Süleymanoğlu, 2006, s. 9).

1957 yılında ilk kez bir çağdaş yazı dilinin ters dizim sözlüğünün yayımlanmasıyla birlikte bu alanda bir dönüm noktası yaşanmıştır. Bu yılda Romanya'da Rumencenin ters sözlüğü hazırlanmış ve onu takip eden yıllarda ise İtalyancanın, İngilizcenin, Almancanın, Fransızcanın ve Macarcanın ters dizim sözlükleri yayımlanmıştır. Ayrıca 1967 yılına kadar

<http://bm.pamukkale.edu.tr/~mbozuyla/>, 11 Nisan 2015.

<http://www.cevalkaya.com/dosya-indir/>, 11 Nisan 2015.

<http://www.kultur.gov.tr/genel/gaspirali/default.asp>, 11 Nisan 2015.

¹¹ Yüksek lisans semineri olarak hazırlanan *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish 'in Düz ve Ters Dizimi* (Kuş, 2011), *Derleme Sözlüğü'nün Ters Dizimi (E-K)* (Güler, 2011) ve *Kutadgu Bilig Sözlüğü'nün Ters Dizimi* (Özbek, 2011) isimli çalışmalarda Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü Öğretim Üyesi Sinan DİNÇ tarafından hazırlanan AzZa 1.0.3 isimli program kullanılmıştır.

Lehçe, Çek dili, Sırpça, Hırvatça ve Makedonca gibi Slav dillerinin de ters dizim sözlükleri yayımlanmıştır (Süleymanoğlu, 2006, s. 9).

Ruşçanın Rusya dışında hazırlanan ters dizim sözlüklerinin yanı sıra Sovyetler Birliğinde Ukraynaca, Letçe (Leton dili), Gürcüce, Rus yazı dili, Rus diyalektleri, İspanyolca ve Portekizcenin de ters dizim sözlükleri hazırlanmıştır (Süleymanoğlu, 2006, s. 10).

1975 yılında Bulgar Bilimler Akademisi Dilcilik Enstitüsü tarafından hazırlanan Bulgar Dilinin Ters Sözlüğü basılmıştır. Bu çalışmanın ardından bu alandaki çalışmalar da günümüze değin sürmüştür.

Çağdaş Türk lehçelerinde bu alanla ilgili çalışmalar 1969'da Özbekçenin¹², 1971'de Kazakçanın¹³ ve 1989'da Kırgızcanın¹⁴ ters dizim sözlüklerinin hazırlanması ile başlamıştır (Süleymanoğlu, 2006, s. 10).

5. Türkiye Türkçenin Ters Dizim Sözlükleri

Türkiye Türkçesinin söz varlığını konu edinen ters dizim sözlükleri yurt içinde ve yurt dışında yayımlananlar olmak üzere iki ayrı bölümde ele alınabilir. Ayrıca bu çalışmalar muhtevalarını oluşturan söz varlığının ait olduğu döneme göre de tasnif edilebilir.

Türkiye Türkçesinin ilk ters dizim sözlüğü henüz yayımlanma imkânı bulamamış olan *İlk Harflerine Göre Değil Son Harflerine Göre Sıralanmış: Öz Türkçe Sözlük*'tür.¹⁵ İki cilt halindeki sözlük, büyük boy defterlere renkli kalemlerle yazılmıştır. Eserin ön sözünden anlaşıldığına göre, sözlükte, öz Türkçe kelimeler tercih edilmiştir.¹⁶ Eserde, söz varlığını oluşturan kaynaklar da belirtilmiştir¹⁷

Türkiye Türkçesi söz varlığını ele alan ikinci eser *Rückläufiges Wörterbuch der türkischen Sprache* adlı çalışmadır.¹⁸

¹² Kongıfof, R., Tişonov, A. (1969). *Özbek Tiliniň Çapa Lügati*, Semerkant.

¹³ Bektaev, K. B. (1971). *Kazak Tilinin Kerı Alfabıtı Sözdıgı*, Kazak SSR Gılım Akademiyası Yay., Almatı.

¹⁴ Dıykanov, K. (1989). *Slovar Kırgızskogo Yazıka*.

¹⁵ Bu eser bugün Türk Dil Kurumu Kütüphanesi Etüt/112 numarada kayıtlıdır.

¹⁶ "Sözlüğün en başlıca özelliklerinden biri de; öz Türkçe kelime ve maddeleri kapsamağa çalışmasıdır. Netekim türkçemizde kullanılmakla beraber özü ve kökü yabancı giden ateş, bülbül, gül... gibi olanlar sözlüğe sokulmamıştır. Fakat ateşçi, bülbül yuvası, gül yağı... şeklinde birer ek olarak türkçeleşmiş olanlar kitabın çerçevesi içine sokulmuştur." (Tirişoğlu, 1963, s. 2-3).

¹⁷ "Bursa valiliğinde bulunup bir ara vezirliğe kadar yükselmiş olan rahmetli Ahmet Vefik Paşanın (Lehçe-i Osmani) denilen "Paşa Lügâti" ismi ile anılan (Türkçe Sözlüğü) ve eski Trabzon valisi merhum Hüseyin Kâzım Kadri'nin (Büyük Türk Lügâti) etimoloji inceleme ve izlemelerine kendi zaman ve gidişine göre hayli önem vermiş olduğundan; bu eserler üzerinde durulmuştur." (Tirişoğlu, 1963, s. 4).

¹⁸ *Rückläufiges Wörterbuch der türkischen Sprache*, bazı kaynaklarda (Süleymanoğlu, 2006, s. 5) Türkçe söz varlığının ters dizimini içeren ilk çalışma olarak kayıtlıdır (Bu makalenin bildiri olarak sunulduğu zamanda biz de aynı kanaatteydik). Ancak araştırmamız sonucunda Tirişoğlu'nun çalışmasının söz konusu sözlükten daha önce hazırlandığı tespit edilmiştir.

Eserin¹⁹ Almanca ön sözünde ters dizim çalışmalarının bilimsel dil bilgisi incelemeleri için gerekliliği belirtilmiştir. Bu ihtiyaç, kelime sonlarında bulunan eklerin sahip olduğu öneme vurgu yapılarak açıklanmıştır.

Türkçe Sözlük'ün 1969 yılında yayımlanan 5. baskısı bu çalışmanın temelini oluşturur. Morfolojik olarak önem taşımayan bazı element kısaltmaları dışında Türkçe Sözlük'ün tüm söz varlığına yer verilmiştir. Yeni bir harfin başlamasından evvel önceki grubun son kelimesinin yanına aynı harfle biten kelimelerin toplam sayısına yer verilmiştir.

Türkiye Türkçesi üzerine Türkiye dışında hazırlanan ters dizim sözlüklerinden biri de Berdak Yusuf'un *Türk Tilining Ters Lug'ati-Türk Dilinin Ters Sözlüğü* adlı eseridir. Eser hakkındaki sınırlı bilgi Emek Üşenmez'in Özbek Türkolog Berdak Yusuf'u ve onun eserlerini tanıttığı yazısında (Üşenmez, 2012) yer almaktadır. Bu çalışmada, Berdak Yusuf'un eserinin Türkiye Türkçesi için yapılan ilk ters sözlük olduğu belirtilmiştir²⁰.

Efrasiyap Gemalmaz ve Abdurrahman Tariktaroglu'nun 1998 yılında hazırladıkları *Türkçe Sözlük'ün Ters Dizimi* adlı eser de ters dizim sözlüklerini örnekleyen başka bir değerli çalışmadır²¹. Türkçe Sözlük'ün 1996 yılındaki baskısına göre hazırlanan bu kitabın yeni yayımı için 1998 yılındaki baskı ve Türk Dil Kurumundaki Türkçe sözlük çalışmalarının 2001 yılı sonundaki durumu esas alınmış ve eser TDK tarafından 2004 yılında yayımlanmıştır (Gemalmaz, 2004, s. I).

Kitapta fiiller ve isimler ayrı bölümlerde sıralanmış ve ekler, bu sıralamaya dahil edilmemiştir. Ayrıca kelimelerin bitiş harflerine göre istatistikler verilmiştir.²²

Eski Türkçe söz varlığını ters dizim sözlüğü prensiplerine göre ele alması bakımından ilk çalışma ise Cengiz Alyılmaz tarafından hazırlanmıştır. *Eski Türkçenin Söz Varlığının Düz ve Ters Dizimi* isimli eserde V. M. Nadalyaev, D. M. Nasilov, E. R. Tenişev ve A. M. Şçerbak tarafından hazırlanan *Drevnetyurskiy Slovar*²³ adlı sözlüğün düz ve ters dizimine yer verilmiştir.

¹⁹ Bu eserin birer örneği Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Kütüphanesinde, Hacettepe Üniversitesi Kütüphanesinde, Türk Dil Kurumu Kütüphanesinde ve Milli Kütüphanede bulunmaktadır.

²⁰ "Berdak Yusuf'un Türkiye Türkçesi üzerine yaptığı sözlük çalışmalarından bir tanesi de Türkçenin ters dizilmiş sözlüğüdür. Aslında bu çalışma Türkiye Türkçesi için yapılan ilk ters sözlüklerin başında yer alır. Türkiye'de bu yöndeki çalışmalar daha sonraki yıllara rastlamaktadır(...)Berdak Yusuf'un Türkçe için hazırlamış olduğu ters dizim dil araştırmacıları için son derece önemli bir kaynaktır. Berdak Yusuf'un Rus dil bilgisi ve gramer kaynaklarına aşina olması ve Rusya'da bu tür çalışmaların yapılması onun konuya hâkim ve vâkıf olduğunu gösterir." (Üşenmez, 2012, s. 3187)

²¹ Ayrıca bk. Göçer, 2001, s. 398.

²² Örneğin /a/ ile biten isimlerin ve fiillerin toplam isim ve fiiller içindeki oranı belirtilmiştir. Ayrıca bk. Mert, 1999, s. 311-315.

²³ Nadalyaev, V. M., Nasilov, D. M., Tenişev, E. R., Şçerbak, A. M. (1969). *Drevnetyurskiy Slovar*, Akademiya Nauk SSSR, Leningrad.

Kitapta isim ve fiiller ayrı bölümlerde ele alınmıştır. Çalışmanın sonuç bölümünde ise Eski Türkçe dönemine ait söz varlığının toplam sayısı ve Türkçe kökenli kelimelerin oranı belirtilmiştir.

Ayrıca Eski Türkçe söz varlığını içeren Talat Tekin'in Orhon Yazıtları adlı eserindeki sözlük kısmının düz ve ters dizimi ile Ahmet Caferoğlu'nun Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü'nün düz ve ters dizimleri de bitirme tezi olarak hazırlanmıştır.²⁴

Bir ters dizim sözlüğü olmasının yanında sıklık sözlüğü de olan *Türkçenin Ters Sıklık Sözlüğü*²⁵ ihtiva ettiği bilgiler bakımından çok yönlü bir eser olarak karşımızdadır. 1960'lı yıllarda hazırlanmaya başlanan bu eser, çeşitli sebeplerden²⁶ ötürü yaklaşık 40 yıl sonra yayımlanabilmiştir. Çalışmanın temelini 20. yüzyılın ikinci yarısında yayımlanmış dergi, gazete, sanat eserleri, muhtelif bilim dallarına ait eserler ve ders kitapları oluşturmaktadır. Her eserden yirmişer bin kelime seçilerek bir bütünce oluşturulmuştur. Bu bütünce içerisinde altı veya altıdan fazla geçen kelimeler ile sıklık sözlüğü oluşturulmuştur. Ayrıca kitapta kelimelerin harf sayılarına, başlangıç ve bitiş harflerine göre hazırlanmış pek çok istatistiksel bilgi tablolar halinde verilmiştir.

Türkiye Türkçesi üzerine hazırlanan ters dizim sözlüklerinden sonuncusu ise *Türkçenin Tersine Sözlüğü*²⁷ adlı eserdir. Başta Türkçe Sözlük olmak üzere pek çok sözlük ve kaynaktan faydalanılarak meydana getirilen bu eserde deyimler ve kalıplaşmış ifadeler de yer verilmiştir.

Türkçe söz varlığının büyük bir bölümünün işlendiği görülen bu eserde madde başındaki kelimelerin türleri de belirtilmiştir. Ayrıca, eserde, kelimelerin ilk ve son harflerine göre hazırlanmış istatistikler bulunmaktadır.

6. Ters Dizim Sözlüklerinin Önemi ve Kullanım Alanları

Ters dizim yöntemiyle hazırlanmış sözlükler önemli ölçüde zaman tasarrufu sağlamalarının yanı sıra Türkçedeki ekleme ile ilgili kuralların ayrıntılı olarak görülmesine, hangi eklerin ne tür kelimeler türettiği bilgisinin sağlanmasına ve bu bilgilerin denetlenmesine yardımcı olmaktadır (Gemalmaz, 2004, s. II).

Aşağıdaki tabloda /+llk/ biçimbirimi ile biten on kelime Türkçe Sözlük'teki²⁸ sayfa numaralarıyla -dolayısıyla- abece sırasında dizilmiştir. Bu biçimbirimin geldiği isimlere hangi

²⁴ Karaduman, G. vd. (2013). *Eski Uygur Türkçesi (Düz ve Ters Dizimler)*. Yayımlanmamış bitirme tezi. Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi. Güntepe, E., İncesu, E. (2013). *Orhon Yazıtları'nın Düz ve Ters Dizimi*. Yayımlanmamış bitirme tezi. Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi.

²⁵ Süleymanoğlu, M. H. (2006). *Türkçenin Ters Sıklık Sözlüğü*, Kurmay Yayınları, Ankara.

²⁶ Bu sebepler için bk. Süleymanoğlu, 2006, s. 16-17.

²⁷ Zengin, D. (2009). *Türkçenin Tersine Sözlüğü*, Kurmay Yayınları, Ankara.

²⁸ TDK, (2005). *Türkçe Sözlük*, 10. bs., Ankara.

işlevi yüklediği belirtilmiş ve son olarak bu kelimeler tersten dizilmiştir. Rastgele seçilmiş bulunan sınırlı sayıdaki bu örneklerde /+IIk/ biçimbiriminin birden çok işlevde kullanıldığı görülmektedir. Bu işlevsellik aynı zamanda Türkçenin morfo-sentaktik yapısı ile ilgilidir. *Türkçe her işlev için ayrı bir ek/edat geliştirmek yerine –birçok dilde olduğu gibi aynı eke/edata farklı işlevler yüklemiştir* (Daşdemir, 2014, s. 71). Tablonun son sütununda verilen ters dizim, /+IIk/ eki ile biten kelimeleri ters dizim ilkelerine göre bir arada sunmaktadır. Türkçe Sözlük gibi hacimli bir eserde bu amaca yönelik olarak sadece /+IIk/ ekiyle biten kelimeleri bile tespit etmek için gerekli olan zaman düşünüldüğünde ters dizim sözlüğünün uygulamalara dönük işlevi açıkça görülecektir.

Tablo 1: Düz ve Ters Dizim Örneği

	Düz Dizim (A→Z)	Sayfa	Anlam	Ters Dizim (Z←A)
1	Analık	95	Durum, duygu, üveylik	çorbalık yoncalık fundalık analık kıymalık kaçakçılık yassılık tadımlık insanlık ıssızlık
2	çorbalık	446	Yararlık	
3	fundalık	718	Yer	
4	ıssızlık	918	Durum	
5	insanlık	973	Durum, kemiyet, öze uygunluk	
6	kaçakçılık	1023	Eylem	
7	kıymalık	1174	Elverişlilik	
8	tadımlık	1882	Miktar	
9	yassılık	2142	Durum	
10	yoncalık	2192	Yer	

Bu yöntem kuraldışı olduğu düşünülen örneklerin de bir arada görülmesini sağlayacağından yabancı dil olarak Türkçenin öğretilmesinde de yardımcı olacaktır (Gemalmaz, 2004, s. II).

Ters dizim sözlükleri aynı kavram alanı içinde yer alan aynı kök, köken ve gövdelerden türetilmiş kavram işaretlerini belirleyerek Türkçenin köken bilimi çalışmalarına kaynak oluşturur (Alyılmaz, 2004, s. XIII). Ancak burada belirtilmesi gereken bir husus vardır. Ters dizim sözlüklerinde aynı kök, köken ya da gövdelerden türetilmiş kelimeler her zaman bir arada bulunmayabilir. Örneğin *anlamlı* sözcüğü “I” maddesinde; *anlamsız* kelimesi ise “Z” maddesinde yer alacaktır.

Abece sırasına göre sıralanmış olan Türkçe Sözlük'te *dilenci* (529), *öznelci* (1558) ve *şekilci* (1858) farklı sayfalardadır. Yeni sözcükler türeten /+cI/ ekinin eklendiği kelimeler, ters dizim ilkelerine bağlı olarak hazırlanmış bir sözlükte aynı bölümde/sayfada yer alacaktır. Ayrıca yukarıdaki kelimelere eklenen /+cI/ biçimbiriminin ilk kelime olan *dilenci* örneğinde ekin /-IcI/ şeklinden (Ø+cI biçiminde) ortaya çıktığı; diğer kelimelerde ise isimden isim yapan /+cI/ ekinin olduğu bilinmektedir. Ters dizim sözlükleri bu ve benzeri yapıların da bütüncül bir bakış açısıyla görülmesine olanak vermektedir.

Türkçenin kelime yapım yollarının ve dillerin tipolojik özelliklerinin belirlenmesine yardımcı olan ters dizim sözlükleri aynı zamanda dillerin yapısal açıdan karşılaştırılmasına da yardımcı olur (Süleymanoğlu, 2006, s. 9).

Abece sırasına göre düzenlenmiş sözlükler kelime gruplarını tamlayanlarına göre sıralarken ters dizim sözlükleri bu grupları tamlananlarına göre sıralar (Gemalmaz, 2004, s. II).

Hazırlanan ters dizim sözlüğü Türkçenin tarihî dönemlerine ait malzemeyi içeriyorsa o dönemde sözcük yapımında kullanılan ekler bir arada görülür. Özellikle Eski Türkçenin söz varlığı üzerine yapılacak çalışmalar neticesinde *ileri ögelerden*²⁹ hareketle yeni bilgilere ulaşılabilir.

Ters dizim sözlüklerinin aynı zamanda kafiye sözlükleri olarak da kullanılabilirler mümkündür. Öte yandan kafiye sözlükleri hazırlanış ilkeleri ve bir dilin –genel olmamakla birlikte- söz varlığını ele almaları bakımından ters dizim sözlüğü sayılabilirler. Ali Seydi Bey'in h. 1323 yılında yazdığı *Seci' ve Kafiye Lugati*³⁰ de bu türden bir eserdir. Her fasılda sonu aynı harflerle biten kelimeler toplanmış ve bu kelimeler ilk harf ve hareketlerine göre tanzim edilmiştir.

Kaynaklar

Aksan, D. (2003). *En eski Türkçenin izlerinde*. İstanbul: Multilingual Yayınları.

Aksu, T. A., Tarıktaroğlu, A. ve Gemalmaz, E. (2004). *Türkçe sözlük'ün ters dizimi*. Ankara: TDK Yayınları.

²⁹ “Biz, bir sözcük ailesi içinde, ancak sonradan meydana gelebilen, yani varlığı birtakım kavramların, sözcüklerin varlığına bağlı olan, biçim bakımından gelişerek türetmelerle birtakım anlam olaylarından sonra ortaya çıkan sözcüklere “ileri ögeler” adını veriyoruz.” Aksan, 2003, s. 85-86.

³⁰ Eserin yazılış sebebi *mukaddime* bölümünde Türkçenin diğer dillere göre şiir ve edebiyata müsait ve seci gibi bir kıymete sahip olmasına bağlanmıştır. Edebiyatımızda sık kullanılan Arapça ve Farsça kelimelere ağırlık verilen sözlükte 15 bin civarında kelime bulunmaktadır. Ayrıca bk. Uzun, 1989, s. 442-445.

- Alyılmaz, C. (2004). *Eski Türkçenin söz varlığının düz ve ters dizimi*. Ankara: Kurmay Yayınları.
- Boz, E. (2011). Leksikografi teriminin tanımı ve Türkçe karşılığı üzerine. *Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, 4, 9-14.
- Börekçi, M. (2009). *Türkiye Türkçesinde yapı ve işlev bakımından sözcükler*. Erzurum: Eser Ofset Matbaacılık.
- Daşdemir, M. (2014). *Oklama yöntemiyle Türkçenin yapısal-işlevsel söz dizimi*. Erzurum: Eser Basım Yayın Dağıtım Matbaacılık.
- Göçer, A. (2001). Türk dili ile ilgili sözlüklere genel bir bakış ve günümüz ilköğretim sözlükleri. *Türk Dili*, (598). 388-403.
- Güler, M. (2011). *Derleme sözlüğü'nün ters dizimi (E-K)*. Yayımlanmamış yüksek lisans seminer eseri, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Güntepe, E. ve İncesu, E. (2013). *Orhon Yazıtları'nın düz ve ters dizimi*. Yayımlanmamış bitirme tezi. Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi.
- İlhan, N. (2009). Sözlük hazırlama ilkeleri, çeşitleri ve özellikleri. *Turkish Studies*, 4(4), 534-554.
- Karaağaç, G., (2008). *Türkçe verintiler sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları.
- Karaduman, G. vd. (2013). *Eski uygur türkçesi (Düz ve ters dizimler)*. Yayımlanmamış bitirme tezi. Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi.
- Kocaman, A. (1998). Dilbilim, sözlük, sözlükçülük. *Kebikeç Dergisi*, 6, 111-114.
- Kuş, B. (2011). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish'in Düz ve Ters Dizimi*. Yayımlanmamış yüksek lisans seminer eseri, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Mert, O. (1999). Türkçe sözlük'ün ters dizimi üzerine. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 11, 311-315.
- Ölker, G. (2011). *Yazılı Türkçenin Kelime Sıklığı Sözlüğü*. Konya: Kömen Yayıncılık.
- Özbek, E. (2011). *Kutadgu Bilig sözlüğünün ters dizimi*. Yayımlanmamış yüksek lisans seminer eseri, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

- Süleymanoğlu, M. H. (2006). *Türkçenin ters sıklık sözlüğü*. Ankara: Kurmay Yayınları.
- TDK (2005). *Türkçe sözlük*. Ankara.
- Uzun, M. (1989). *Ali Seydi Bey*. İslam Ansiklopedisi, C. 2, 442-445.
- Üşenmez, E. (2012). Özbek Türkolog Berdak Yusuf ve sözlük çalışmaları. 7(4), 3181-3188.
- Vietze, H. P., Zenker, L., Warnke, I. (1975). *Rückläufiges Wörterbuch der türkischen Sprache*. VEB Verlag Enzyklopädie, Leipzig.
- Zengin, D. (2009). *Türkçenin Tersine sözlüğü*. Ankara: Kurmay Yayınları.
- <http://bm.pamukkale.edu.tr/~mbozuyula/>, 11 Nisan 2015.
- <http://www.cevalkaya.com/dosya-indir/>, 11 Nisan 2015.
- <http://www.isa-sari.com/gokturkce/>, 11 Nisan 2015.
- <http://www.kultur.gov.tr/genel/gaspirali/default.asp>, 11 Nisan 2015.
- <http://www.mehmetkara.com/proje.html>, 11 Nisan 2015.